

ЖИЙЕН ЖЫРАҰ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНИҢ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛҚЫЛАНЫҰЫ (Артық Каримов изертлеулері мысалында)

Утамбетова А.Ж., Пирназарова Д.А.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307275>

XVIII әсирдегі қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли ұәкіллерінің бири хәм ең дәслепки шайыры Жийен жыраұ болып есапланады. Шайыр дөретпелерінде Ұатанды сүйиұ, туұылып өскен жерине садақ болыұ сезимлері, дәуір шынлығын көркем сүүретлеуи хәм халықтың тәғдириң терең жырлауы қарақалпақ поэзиясын классикалық дәрежеге көтерди, деп айтсақ болады. Жийен жыраұдың дөретиұшилиги әдебий мийрасымызда айрықша орын ийелейди. Оның хәр бир қунлы шығармасы халықтың тарийхый тәжирийбеси, социаллық сезимлері хәм тил байлығы топланған руұхый ғәзийне есапланады.

Республикамызда бир қатар илимпазлар XX әсирге шекемги қарақалпақ әдебиятының машқалаларына дыққат аұдарды. Солардың ишинде 50-жыллардың ақырында қарақалпақ классикалық поэзиясының жазба әдебиятлық характери хаққындағы мәселелерге А.Каримов айрықша дыққатын қаратты. Бул мийрастың илимий түрде үйренилиуи қарақалпақ әдебияттаныұ илиминде А.Каримовтың мийнети менен жаңа сапаға көтерилди. Оның айқын дәлийли сыпатында илимпаздың «Жийен жыраұдың өмири хәм дөретиұшилиги» атлы монографиясын атап өтсек болады. Бул мийнет Жийен жыраұ дөретпелерин толық филологиялық жақтан талқылаған әхмийетли изертлеулердің бири болды хәм Жийен жыраұдың поэтикалық дүньясына жаңаша қарауға, оның сөз шеберлигин хәм халық тилиң пайдаланыұдағы нәзик қырларын ашыұға имкан жаратты.

А.Каримов изертлеуінің қуны сонда, ол Жийен жыраұдың көркемлик дүньясын, қосықларының мазмуны менен формасын аұызеки дәстүр менен байланысын системалы түрде таллады. Сонлықтан бул монография Жийен жыраұ поэзиясын түсиниұдеги тийкарғы илимий дәрек болып табылады.

А.Каримов изертлеуінің қуны сонда, ол Жийен жыраұдың көркемлик дүньясын, қосықларының мазмуны менен формасын аұызеки дәстүр менен байланысын системалы түрде таллады. Сонлықтан бул монография Жийен жыраұ поэзиясын түсиниұдеги тийкарғы илимий дәрек болып табылады.

Изертлеуши бириншиден, дәслеп жырау жасаған орталықты, адамлар арасындағы қатнасықтарды хәм халықтың дүньяқарасындағы өзгерістерди таллайды. Бундай усыл жырау шығармаларын заманның хақықый сүүрети ретинде түсиниўге имкан береді.

Екиншиден, текстологиялық хәм салыстырмалы таллау усылларын орынлы пайдаланған. Ол жырау шығармаларындағы образларды, теңеулерди хәм метафораларды өз-ара салыстырып, олардың мәнисин ашып береді. Әсиресе, жырау тилиндеги сүүретлеу куралларын көркем ойды тереңдететуғын хәм халықтың сезимлерин жеткеретуғын көркем механизм сыпатында үйренеді. Изертлеуши текстти бөлек-бөлек қарамай, пүтин бир көркем система ретинде таллайды;

Үшиншиден, монографияда халықтың қабыллауы хәм тәрбиялық тәреплерине де үлкен итибар қаратылған. Илимпаз Жийен жырау шығармаларының ел аўзында сақланыў себеплерин, олардың халық арасында тез таралыўының сырларын да үйренеді. Демек, изертлеушиниң методологиясы тек қатаң академиялық қағыйдаларға емес, соның менен бирге халықтың эстетикасына да тийкарланады. Бул А.Каримов стилинде илимий теория менен халықшыллықтың өз ара үйлесим тапқанын көрсетеді.

А.Каримов Жийен жырау поэзиясын талқылағанда, бәринен бұрын оны дәуір шынлығын анық берететуғын шайыр сыпатында көрсетеді. Жийен шығармаларында халықтың аўыр турмысы, жәмийетлик теңсизлик, ел ишиндеги қыйыншылықтар хәм ар-намыс мәселелери кең орын ийелейди. Изертлеуши жыраудың сөзинде тек жеке адамның сезими емес, пүтин халықтың хаўазы бар екенін дәлийллеп береді. Бул тәрепинен қарағанда, Жийен поэзиясы жәмийетлик сана дәрежесине көтерилген көркем сөйлеу үлгиси есапланады. А.Каримов шығармалардың идеялық мазмунына баға бергенде, Жийенниң өз заманындағы адамлар тәғдирин хәм гедейликтің аўырлығын нәзик лирикалық реңлер менен сүүретлегенлигин алға қояды. Жыраудың теңеу, метафора хәм метонимия сыяқлы көркем усылларды шебер қолланыўы оның сөз өнериндеги айрықша орнын тастыйықлайды. Мәселен, жырау адамның қыйын халын тәбийий образлар менен байланыстырып, жәмийетлик шынлықты образлы тил менен жеткереді. Илимпаз бул кубылысты таллай отырып, Жийен сөзиниң халыққа жақынлығын хәм эмоциялық тәсиршеңлигин айрықша атап өтеді. Монографияда шығармалардың композициялық қурылысына да үлкен итибар қаратылған. Изертлеуши шайырдың өз ойын қысқа, анық хәм есте қалатуғын формада берететуғынлығын, соның ушын да оның қосықтары ел арасында тез тарқалғанын түсіндиреді. Бул қәсийет жыраудың халықлық дәстүрлерге

толық сай екенін көрсетеді. Өйткені халық поэзиясында мазмун тереңлігі менен форманың ықшамлығы хәмме ұақыт бирге жүреді. Жийеннің шеберлігі де дәл усы екі тәрәптің өз ара үйлесимінде көринеді. Жийен жыраў поэзиясындағы тағы бир әҳмийетли тәрәп образлар системасының халық дүньяқарасына жақынлығы. А.Каримов жыраўдың тәбийий образлар арқалы адам тәғдирин, аўыр күнлерди, үмит, сабырлылықты ишки реңлер менен жеткергенин көрсетеді хәм де Жийен жыраўда сыртқы безеў емес, алдыңғы планға ишки мазмун шығады, жыраў халықтың жан аўырыўын көркем формаға түсирген шайыр деген дәстиярлы пикирлерин билдиреди.

А.Каримов монографиясында Жийен жыраўдың тил байлығына да кең орын береді. Ол поэтикалық сөзлердің ықшамлығын, гәплердің есте қаларлық қурылысын хәм уйқас тәбийийлигин жоқары бақалайды. Дәл усы өзгешеликлер жыраў мийрасының аўызеки дәстүрде сақланып қалыўына тийкар болған. Жийеннің қосықларында халқымызға таныс лексика, нақыл-мақалға жақын ойлаў хәм анық жуўмақ шығарыў дәстүри мол. Бул жағдай оның шығармаларын эстетикалық жақтан да, тәрбиялық жақтан да қунлы етеди. Ең әҳмийетли тәрәпи А.Каримов Жийен жыраў мийрасынан тийисли жуўмақлар шығарады. Бул түйинлер жыраўдың тек тарийхий тулға емес, ал, халықтың руўхий талғамын хәм көркем ойлаўын билдиретуғын уллы шайыр екенін дәлийлlep береді. Изертлеўши Жийен шығармаларының адам жанына тез жететуғын күшин хәм тәрбиялық әҳмийетин айрықша көрсетеді. Оның пикиринше, Жийен қосықлары бүгинги оқыўшы ушын да руўхий тәжирийбе мектеби хызметин атқарады.

А.Каримов өз мийнетинде Жийен жыраўдың көркем тилине айрықша итибар қаратады. Ол жыраў қосықларындағы эпитет, теңеў, метафора хәм метонимия сыяқлы усылларды таллап, бул кураллардың мазмунды тереңлетиўдеги хызметин түсиндиреди. Жийен жыраўда теңеўлер күнделикли турмыстан алынған, халыққа түсиникли хәм тәбийий хәдийселер менен байланысқан. Соның есабынан қосықтағы образлар жасалма емес, ал, оқыўшы санасында хәқыйқый өмир көринислери сыяқлы қабыланады. Илимпаздың бул пикирлери жыраўдың көркем ойлаў қәбилетинің жоқары екенін тастыйықлайды.

Изертлеўши әсиресе метафоралық ойлаў күшине жоқары бақа береді. Жийен гейде адамның халын тәбият көринислерине, гейде жәмийетлик жағдайды түнек, булт, жел хәм суў сыяқлы образларға жүклеп сүүретлейди. Бул жерде образ тек салыстырыў куралы болып қалмай, сезимлерди жәмлеп берететуғын философиялық формаға айланады. Илимпаз усы тәрәплерди таллай отырып, жыраў тилинің философиялық қатламларын ашып береді.

Усылайынша, Жийен жыраў халық шайыры болыў менен бирге, көркем ойлаў мәдениятының да үлкен шебери екени мәлим болады. Жийен поэзиясындағы ырғақлардың ықшамлығы да үлкен роль атқарады. Жыраўдың көпшилик қосықлары қысқа, мазмунлы хәм есте тез қалады. Бул өзгешелик аўызеки дәстүр ушын оғада әҳмийетли. Изертлеўши буны жыраў поэзиясының халық арасында кең тарқалыўының тийкарғы себеплериниң бири деп есаплайды. Қысқалық хәм тереңлик, эпийайылық хәм философиялық салмақ Жийен сөзиниң тийкарғы эстетикалық белгилери. Илимпаз бул өзгешеликлерди анық көрсетип берийи арқалы өз изертлеўиниң илимий дәрежесин де жоқарыға көтерген.

Бул монографияны оқығанда, бәринен бурын илимий тилдиң халықшыллық пенен тығыз бирлиги көзге түседи. Ол қыйын филологиялық пикирлерди оқыўшыға жеңил, анық хәм түсиникли формада жеткере биледи. Автордың сөйлем дүзилесинде жасалмалық жоқ; ой логикалық тәртип пенен раўажланады, хәр бир пикир алдыңғысынан тәбийий түрде келип шығады. Соның есабынан монография тек қәнийге филологлар ушын болып қалмай, әдебиятқа қызығыўшы барлық оқыўшылар ушын да түсиникли жазылған. Илимпаздың өзине тән стили илимий анықлық пенен халықлық баянлаўдың үйлесимин таба билиўинде. Ол терминологияны орынлы пайдаланады, бирақ текстти аўырлатып жибермейди. Керисинше, Жийен жыраўдың қосықларынан мысаллар келтирип, таллаўды жанлы текстке тийкарланған халда жүргизеди. Бундай усыл оқыўшыны тек теориялық пикирлер ишинде қалдырмай, жыраў сөзиниң өз ырғағына алып киреди. Сонлықтан да оның монографиясы қурғақ баянлама сыпатында емес, ал, көркем текст пенен илимий ойдың өз-ара сөйлесийи (диалогы) сыяқлы қабыланады.

Жуўмақластырып айтқанымызда илимпаздың изертлеўшилик шеберлиги, әсиресе, таллаўдың көп қырлылығында көринеди. Ол бир тәрәптен шайырдың өмири менен дәўирин сүүретлесе, екинши тәрәптен поэтикалық образлар системасын, тил нағысларын, ырғақ пенен интонацияны хәм халықлық дәстүр менен байланысын ашып береди. Усы көп қырлы таллаўдың арқасында Жийен жыраў тулғасы пүтин бир көркем-мәдений хәдийсе (феномен) сыпатында танылады. Сонлықтан да монографияны оқыған адам Жийен жыраў хаққында мағлыўмат алып ғана қоймай, оның дәретиўшилик лабораториясын, сөзди қалай таңлағанын хәм образды қалай қурғанын сезинип отырады. Бул илимий мийнеттеги хақыйқый шеберликтин белгиси.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов А. Жийен жыраўдың өмири хэм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1963.